

BARTÓK ISTVÁN

A rómaiak, a szarmaták és a muszkák

Van olyan időszak az európai művelődéstörténetben, amikor a címben szereplő három nemzetet indokolt együtt említeni. Erre az alábbiakban a magyar nyelv- és irodalomszemlélet történetének korai szakaszából hozok példákat.

A 16. század első felében a magyar nyelv kiművelésének programja pontosan illeszkedett a korabeli szellemi mozgalmakhoz: ebben az időben vált Európa-szerte a nemzeti önazonosság jellemző kifejezőjévé a nemzeti nyelv. Ezért beszélnek erről a folyamatról úgy is, mint a népnyelvek nemzeti nyelvekké válásáról. A humanista körökben korábban barbárnak tartott, lenézett vulgáris nyelvekre egyre több figyelmet fordítottak, így az anyanyelv a latin mellett mind nagyobb szerepet kapott a kommunikáció legkülönbözőbb területein. Szükségessé vált, hogy a népnelv is elérje a klasszikus latin tökéletességét. Az igényes nyelvhasználathoz az antik szerzők szövegei és a retorika szabályai, a nyelvi rendszer rögzítéséhez a latin grammatikák szolgáltak mintául. A párhuzamos latin–népnyelvű grammatikai feldolgozások eredményeként elkerülhetetlen volt a felismerés: az egyes népnyelvek nem minden tekintetben feleltethetők meg a latinnak. Az egyedi sajátosságok szabályszerűségeinek megfogalmazásával kezdődött az élő európai nyelvek grammatikáinak kialakulása, egyszersmind a nyelvi normák rögzítése.

1.

Érdekes utalás olvasható a szláv nyelvekre a 16. század első felének rendkívül termékeny szerzője, Johann Spangenberg egyik munkájában. 1535-ben Wittenbergben kiadott egy párhuzamos latin–német grammatikát.¹ Előszavában megemlíti, hogy ebben a könyvében csak röviden fejt ki a legszükségesebb tudnivalókat. Egy későbbi bővebb összefoglalójában (1539) saját korábbi munkásságával kapcsolatban szerényen előadja, hogy nagy szükség volt már grammatikai műveinek átdolgozására és ismételt megjelentetésére, hiszen a korábbi kiadásokat szétkapkodták és ronggyá olvasták, nemcsak német földön, hanem még a szarmaták között is.² A korabeli antikizáló humanista szóhasználat szerint a szarmatákon a lengyeleket kell érteni.

Nem kell messzire menni hasonló példáért: 16. századi művelődéstörténetünk kiemelkedő alakja, Sylvester János a lengyel nyelvet latin szövegben ugyancsak szarmataként említi. Nyelvészeti munkásságának első eredményei a latin és a német mellett éppen a lengyelre szorosan össze. Miközben a krakkói egyetemen tanult, munkát vállalt a város híres nyomdásza, Hieronymus Vietor műhelyében. A korban elterjedt többnyelvű kiadványok elkészítésében kapott feladatokat.

¹ Johann SPANGENBERG, *Grammaticae Latinae Etymologia, in commodum et usum iuventutis Northusianae congesta*, Wittenberg, 1535.

² „Quando autem nunc video eas passim teri in omnium manibus, nedum in Germania, sed apud Sarmatas, quoque pro meo officio rursus quicquid hoc esset opelli, in manus sumpsit & revidi.” Johann SPANGENBERG, *Grammaticae Latinae partes, orthographia, prosodia, etymologia et syntaxis, ex doctissimorum virorum libris, in commodum et usum iuventutis Northusianae congestae [...]* denuo recognitae et auctae, Nürnberg, 1539.

Sylvester első grammatikai munkája egy alapfokú latin nyelvtan magyar értelmezéseinek elkészítése 1527-ben jelent meg.³ Az alapul szolgáló latin *Rudimenta Donatus Ars minor*ának kivonata, amelyet a lüneburgi iskola tanára, Christian Hegendorff szerkesztett. A tudnivalókat a klasszikus latin szerzőktől és a Bibliából vett példák illusztrálják. A latin szabályokat német, lengyel és magyar nyelvű értelmezések kísérik. Ezek többségükben a latinnal párhuzamos népnyelvű paradigmásmorok és alkalmanként nyelvtani műszavak.

A népnyelvű kiadás ötlete a nyomdásztól, Vietortól ered, amint erről az ajánlásban beszámol. Az ajánlás címzettje Georgius de Logkschau (Georg von Logau), Ferdinánd király tanácsosa és lengyelországi követe. Vietor többször tapasztalhatta a tanácsos jóindulatát, ezért hálája jeléül kedveskedik neki az újszerű kiadással. A német kiegészítések bizonyára Hegendorfftól származnak. A lengyel értelmezések szerzője lehet maga Vietor, a magyar részeket pedig bizonyosan Sylvester János írta. Ezt a mű végére illesztett ajánlóversben ő maga mondja el.

Sylvester második grammatikai munkája ugyancsak az elemi latinoktatásban elterjedt tankönyvtípushoz tartozik. Miután a kisiskolások elsajátították a legfontosabb nyelvtani szabályokat, egyszerű beszélgetésminták alapján gyakorolták a latin társalgást. Vietor 1527-ben több ilyen munkát is kiadott. Az egyik Heyden Sebald nürnbergi rektor *Puerilium colloquiorum formulae* című munkája, amelyben a német és a lengyel mellett a beszélgetések magyar fordítása is szerepel.⁴ Minden bizonnyal ez is Sylvester munkája, akárcsak a néhány hónappal korábban megjelent *Rudimenta* magyar értelmezései. Ezt a kiadványt is Sylvester latin ajánlóverse zárja, Geszthi Mihály magyar nemesifjúhoz. A versben Sylvester humanista közhelyekkel általánosságban ecseteli a tudás hasznát. Még ha nem is utal saját szerepére a munka létrejöttében, nincs ok feltételezni, hogy az ajánlóvers írója ne lenne azonos a beszélgetések magyar változatának szerzőjével. A *Puerilium colloquiorum formulae* és a *Rudimenta* nyelvi sajtóságainak összevetése is Sylvester szerzősége mellett szól.

2.

Sylvester munkásságának nemcsak lengyel, hanem egy említés erejéig orosz vonatkozása is van. Patrónusához, Nádasdy Tamáshoz 1541-ben írott latin nyelvű levelében büszkén állapítja meg, hogy a magyar nyelv alkalmas időmértékes versek írására, és emiatt más nemzetek joggal irigyelhetnek minket: „Néhány évvel ezelőtt gúnyoltak minket a többi nemzetek, hogy amikor már az oroszoknak is van saját nyelvükön evangéliumuk, a magyaroknak még nincsen. Pedig ez egy dolgot kivéve másban aztán nemcsak hogy nem gúnyolhatnak minket a keresztény nemzetek, hanem még irigykedhetnek is, ilyen például a nyelvünk kiválósága, mert azt még csak utánózni sem tudják. Melyik idegen nemzet ne csodálkoznék azon, hogy akad valaki, aki a latin és a görög nyelv mintájára magyar nyelven is tud bármiféle verseket írni? Ki hinné el, hogy ugyanezen nyelven bármelyik költői képet, nyomatékot, mértéket vissza lehet adni? Bizonyára senki.”⁵

Az idézett szövegösszefüggésben az időmértékes verselés felfedezése jóval nagyobb figyelmet kapott, mint a szélsőséges példaként felhozott oroszok em-

³ Christoph HEGENDORFF, *Rudimenta grammatices Donati cum nonnullis novis praeceptumculis, tum optimis quibusque exemplis locupletata in gratiam puerorum, qui nondum magnis grammaticis audiendis maturi sunt [...]* Accessit et nunc denuo triplex (videlicet Almanica, Polonica et Ungarica) exemplorum interpretatio, Krakko, 1527.

⁴ Heyden SEBALD, *Puerilium colloquiorum formulae pro primis lyronibus [...]* iam denuo Germanico, Polonico ac Ungarico ideomate illustrate, Krakko, 1527.

⁵ „Insultabant nobis reliquae nationes ante aliquot annos, quod cum et Mosci suum haberent in sua lingua evangelium, Hungari non haberent. Tantum autem abest, ut de cetero nobis nationes Christianae insultent ob hoc ipsum, ut etiam invidiantur ob linguae scilicet praestantiam, quam ne imitari quidem possunt. Quisne exterarum nationum non admiretur posse aliquem in lingua Hungarica versus omnis generis scribere post Graecam et Romanam. Quis credat de tropis, ponderibus, mensuris in hac ipsa lingua quemcunque quodcunque tradere? Nemo sane.” Az Országos Levéltárban őrzött eredeti levél latin szövegének első közlése: Az újszigei nyomda: Sylvester és Új Testamentoma: Abádi Benedek: Szegedi Lajos, Néhai SZALAY József másolatai után, Ikt 3 (1893) 88–98; 91. Hasonlóan: BALÁZS János, Sylvester János és kora, Bp., 1958, 179. CSONKA Ferenc fordítása = Janus Pannonius – Magyarországi humanisták, kiad., jegyz. tan. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982., 735.

lítése, pedig 16. századi irodalmunkban nem túlságosan gyakran fordulnak elő. Csonka Ferenc modern fordítása a mai olvasó számára egyértelművé teszi, kikről is van szó. Am ha történetesen Sylvesternek kellett volna magyarra fordítania levelét, valószínűleg nem az „oroszok” kifejezést használta volna. Eredeti szövegében „Mosci” áll. A régiségben a török eredetű „orosz” népvét egyes magyarázatok szerint nem is annyira a távoli Moszkva környékén élő cári alattvalókra alkalmazták, hanem inkább a kárpátaljai ruténokra. Jóval ritkább lehetett, mint a még a 20. század első felében is élő „muszka”. Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárában⁶ a „Mosci” jelentése: ‘Muszka Népek’, Ennek megfelelően a magyar–latin rész szerint a „Muszkák” latin neve ‘Mosci’ és ‘Moscovitae’. Szencinél az „orosz” népnév nem is szerepel. A humanista műveltségű Sylvester, akinek a görög és a latin források nyomán természetes volt latin nyelvű levelében a „Mosci” névvel illetni az oroszokat, magyarul bizonyára „muszkáknak” nevezte volna őket.

Sylvester János párhuzamos latin–magyar nyelvtanában⁷ többször is elismeréssel említi azokat a nemzeteket, amelyek a latin példájára támaszkodva sokat tesznek anyanyelvük kiműveléséért. A bibliafordító és grammatikus Sylvester nem tudhatott róla, hogy az egzotikus szélsőségeként felhozott oroszoknak – vagy muszkáknak? – akkor már nemcsak evangéliumuk volt a saját nyelvükön, hanem nyelvtanuk is. A különleges példa hatásos érv lehetett volna a magyar nyelv szabályainak rögzítése mellett.

A párhuzamos latin–népnyelvű grammatikák történetében a modern nyelvtudomány-történet számon tartja az úgynevezett „orosz Donatust”. Az *Ars minor* fordítása nemcsak a latin grammatika megértését kívánja elősegíteni, hanem az ósláv irodalmi nyelv grammatikáját is rendszerezi. Több kéziratban is fennmaradt. Interlineáris szerkesztmény, azaz soronként három változat olvasható: az orosz fordítás, a latin szöveg cirill betűs átírásban és a latin szöveg. Helyenként folyamatos orosz értelmezések is előfordulnak.

A keletkezés- és szövegtörténet nem egyértelmű. A kutatások jelenlegi állása szerint igen valószínű, hogy Dimitrij Geraszimov fordította. 1525-ben Paulus Jovius (Paolo Giovio), III. Vaszilij moszkvai nagyherceg római követe a követjárásáról írva említi Geraszimovot, aki akkor hatvanéves. Kiválóan tud latinul, amit livóniai iskoláztatásának köszönhet. Számos diplomáciai megbízatást teljesített, Miksa császárnál is járt. A Donatus-fordítást fiatalkorában, talán tanulmányai során készíthette, tehát az 1470-es évek végén vagy a 80-as évek elején, feltehetően egy livóniai kolostori iskolában. 1522-ben Geraszimov újra elővette fiatalkori művét, és kiegészítette, átdolgozta. Ennek a változatnak már az volt a célja, hogy az egyházi szláv nyelv grammatikájául szolgáljon. A munkát valaki 1563-ban ismét kiegészítette, átdolgozta.⁸

3.

Az „orosz Donatust” más nyelvek párhuzamos nyelvtanai közül nem sokan előzték meg, és nem is túl sokkal. Igaz ugyan, hogy a népnyelvek a grammatikai irodalomban igen korán megjelentek, de kizárólag a latin könnyebb megértését szolgálták. Valódi párhuzamos nyelvtanokról attól kezdve beszélhetünk, amikortól a többnyelvű rendszerezések a népnyelv szabályainak a rögzítését is célozták.

A középkorban a bencések missziós tevékenységéhez hozzátartozott a latin nyelv tanítása is. Az elemi fokú oktatás vezérfonala Donatus *Ars minor*a volt. Használatának legkorábbi emléke egy Donatus-kommentár, amelyet egy ír szerzetes írt még a 7. sz. előtt. Az anyag könnyebb feldolgozásához a szöveghez népnyelvű glosszákat fűztek, erre a legkorábbi adatok a 7. századból ismertek Angliából és Írországból. Ezt a gyakorlatot az egész középkor folyamán folytatták, az iskolai latin grammatikákhoz egyre nagyobb számban készültek

⁶ SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latino-Ungaricum, Dictionarium Ungarico-Latinum*, Nürnberg, 1604.

⁷ JOANNES SYLVESTER PANNONIUS, *Grammatica Hungarolatina*, Sárovar-Újsziget, 1539.

⁸ *Der russische Donat: Vom lateinischen Lehrbuch zur russischen Grammatik*, Historisch-kritische Ausgabe, hrsg. und kommentiert von Vittorio S. TOMELLERI, Köln-Weimar-Wien, 2002.

népnyelvű glosszák, kommentárok, gyakorló példák; megjelentek a népnyelvű paradigmásorok, sőt a nyelvtani definíciók, szabályok megfogalmazásai is. A 12–13. századból ismertek görög (Donatus Graecus), provanszál (Uc Faidit), francia (Donatus Gallicus) óporosz (Wilhelm von Modena), különféle középfelnémet nyelvű kiegészítésekkel ellátott változatok.

A legkorábbi párhuzamos grammatikákra angol és német nyelvterületről lehet példákat hozni. Angliában a normann hódítás után az iskolás gyerekek a latin tanulmányaikat francia nyelvű magyarázatok segítségével kezdték meg. A 14. század közepétől a francia szerepét lassan átvette az angol nyelv. Ennek a változásnak az első nyoma John of Cornwall értekezése (*Speculum Grammaticae*, 1346, kézirat, Oxford, Bodleian Library.). Ez az első olyan fennmaradt grammatikai munka, amelyik inkább az angol, mint a francia használatával kíván a tanulók segítségére lenni a latin megtanulásában. A 14. század végétől az angolt már nemcsak a latin nyelvtan magyarázatához használták, hanem a két nyelvet össze is hasonlították.

Ennek a módszernek első emléke az *Accidence* címen ismert munka legkorábbi kézírata, amely a 14. század végén vagy a 15. század elején keletkezhetett. Ez Donatus Ars minorának középanyol változata: a latin szöveg magyarázatához a népnyelvre támaszkodik. Donatus rendszere ugyanakkor példaként szolgált a népnyelv szabályainak megfogalmazásához, azaz az angol grammatika megalkotásához. Ezt igazolják az *Accidence* kézíratos változatai. A század folyamán ugyanis sok hasonló összefoglaló keletkezett az *Accidence* nyomán. Valószínű, hogy ezek az idősebb John Leyland írásaira mennek vissza, aki a 15. század első évtizedeiben Oxfordban működött.

A legtöbb kézirat Oxfordból származik. Ez volt a legfontosabb központja az angliai grammatikai oktatásnak. Az innen származó anyagokat használták később más iskolákban is (Winchesterben, Etonban, Londonban és másutt). A kéziratok többsége az 1450–1480 közötti években keletkezett, ezután a nyomtatás elterjedésével gyorsan csökkent a számuk. 1476-ban William Caxton Westminsterben felállította nyomdáját, és ezzel új lehetőséget teremtett az oktatás számára. Egy ideig együtt használtak kézíratos és nyomtatott grammatikákat.

A nyomtatott grammatikák elterjedése nem újítást jelentett, hanem a korábbi kézíratos hagyomány folytatását, nyomtatott formában. A 15. század végén az *Accidence* mind tömörebb, mind terjedelmesebb változatban nyomtatásban is megjelent (*Short* és *Long Accidence*). Sok kiadása John Stanbridge nevéhez kapcsolódik. Később ezeknek is különféle csoportjai alakultak ki.

Német nyelvterületen a 15. századtól léteztek párhuzamos latin–német Donatus-szövegek. Ezekben a magyarázatokkal együtt a paradigmákat is lefordították. Nem azért, hogy német nyelvtant tanuljanak belőlük, hanem azért, hogy megértésük a latin szavak jelentését. A párhuzamos latin–német Donatus-szövegek legrégebbi emléke két töredék a Linz közelében lévő kremsmünsteri bencés apátság könyvtárából. A Codex Cremisanensis 1400 körül keletkezhetett.

Az *Ars minor*t szavanként fordították németre, a következőképpen: „Quot wievil sunt sein partes der tail oracionis der red? Octo acht. [...] Quid was est ist nomen der nam? pars ein teil oracionis der red cum casu mit dem val der stim. significans bedawtent ist proprie ahgenlich corpus den leichennam aut rem oder das dinch ve pro vel significans bedawtent ist communiter gemaincleich.”⁹

A párhuzamos latin–német grammatikák korai példája az a művecske, amelyet a „doctor decretorum Henricus” néven számon tartott szerző állított össze az unokája számára 1451-ben, nyomtatásban 1500 körül jelent meg. A munka az ige- és a névszóragozás példáit tartalmazza, párhuzamos latin–német paradigmásorokban. Előszavában Henrik doktor világosan megfogalmazza módszertani alapelvét. Meggyőződése, hogy ha a latin nyelvtant latinul magyarázzák a gyerekeknek,

⁹ *Quellenschriften und Geschichte des deutschsprachlichen Unterrichtes bis zu Mitte des 16. Jahrhunderts*, hrsg. Johannes Müller, Gotha, 1882, 2.

legfeljebb ismételtethetik a számukra érthetetlen fordulatokat, de a nyelvet sosem fogják megtanulni. Ezért használta munkájában az anyanyelvet.¹⁰

Sok más esetben is támaszkodtak a népnyelvre, hogy a kezdők számára megkönnyítsék az eligazodást a grammatikai kategóriák között. Abba is be akarták vezetni a tanulókat, hogy hogyan lehet az egyik nyelvről a másikra lefordítani valamit. Az első mű ebből a fajtából az *Exercitium puerorum*. Először Antwerpenben jelent meg, 1458-ban, később többször is újranyomták. A német nyelvterület északi részén a flamand alakokat németesíteni próbálták, nem mindig a legszerencsésebb módon. A munka 2 x 12 dietára van osztva. Az első rész a tananyag, a latin grammatika Donatus és Alexander de Villa Dei alapján rendszerezve. A második rész célja az anyag gyakorlása. Ezt szolgálják a módszertani szabályok és a konkrét példák a fordításra, oda-vissza.¹¹

Láthatjuk tehát: a már valóban párhuzamos latin-népnyelvű grammatikáknak tekinthető rendszerezések néhány évtizeddel előzték meg az „orosz Donatust”. Így elmondhatjuk: a népnyelvek felértékelésének korszakában a rómaiak nyelvhasználatát és a latin nyelvtanok példáját követve a grammatikai irodalom nagy európai fellendülésébe a fentebb említett angolok, németek, lengyelek és magyarok mellett „már az oroszok is” bekapcsolódtak.

¹⁰ „Sed ne mali moris quo scholarum rectores, in his praesentis partibus uti solent: ut pueris etiam illis quibus vix omni adhibita diligentia materna lingua latini sermonis sensum imprimerent: non vulgaribus sed latinis verbis latinum exponant. sicque pueros ipsos docere conentur quem nesciunt: verba quae non intelligunt: imitator existant. vulgaribus tecum verbis utar.” *Tractatulus dans modum teutonisandi casus ac tempora*, h. n., é. n.

¹¹ *Exercitium grammaticale puerorum per dietas distributum*, Strassburg, 1504.